

<https://doi.org/10.62837/2026.2.274>

BƏKİROV NOVRUZ KAMAL OĞLU

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
Polad Həşimov 9^a/13
e-mail: bekirov.novruz@mail.ru

HƏRB ELMİNDƏ DİL VƏ NİTQİN OXŞAR VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ, ƏDƏBİ DİLİN ÜSLUBLARI

Xülasə:

Məqalənin birinci hissəsində dil və nitqin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin geniş təhlili əksini tapanmışdır. Eyni zamanda hərbi elmində dil və nitqin xüsusiyyətləri barədə qeydlər edilmişdir. Məqalə yazılarkən ədəbi dilin tarixiliyinə istinadlar edilmişdir. Dil və nitqin xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilməsi məqsədilə tərəfimizdən tərtib edilmiş müqayisəli-təhlil cədvəlində onların oxşar və fərqli xüsusiyyətləri göstərilmişdir. Cədvəlin sol sütununda dil, sağ sütununda nitqin xüsusiyyətləri qeyd edilərək müqayisə edilmişdir.

Bundan əlavə yazılı və şifahi nitqin xüsusiyyətləri araşdırılmış, müqayisəli cədvəl tərtib edilmişdir. Cədvəlin sol sütununda yazılı, sağ sütununda şifahi nitqin izahı qeyd edilmişdir.

Məqalənin ikinci hissəsində ədəbi dilin üslublarına geniş yer ayrılmışdır. Burada üslubun aşığılaması verilmiş, üslubun funksiyaları qeyd edilmiş, hər biri ayrılıqda açıqlanmışdır. Üslubun funksiyaları, bədii üslubun forma və metodları, rəsmi işgüzar üslubun geniş açıqlaması, dilin hərbi üslubda özünüməxsus ifadəliliyi, sənədlərin hansı üslubda tərtib edilməsi, qısa oalaraq məzmun və forması barədə məlumatlar yer almışdır.

Açar sözlər: dil, nitq, üslub, müqayisəli-təhlil, ədəbi dil, yazılı və şifahi nitq.

Giriş:

“Hərbi elmində dil və nitqin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri, ədəbi dilin üslubları” başlıqlı məqalənin yazılmasında əsas məqsəd dil və nitqin xüsusiyyətlərini açıqlamaqla bərabər ədəbi dilin üslubları və hərbi elmində ədəbi dilin xüsusiyyətləri barədə məlumatlara aydınlıq gətirilməsi olmuşdur. Məqalə yazılarkən yazılı və şifahi nitq, ədəbi dilin üslubları barədə qeydlər edilmiş, hərbi elmində ədəbi dilin xüsusiyyətləri barədə nümunələr göstərilmişdir.

Əsas mətn:

Hərbi elmində ədəbi dilin üslubları, dil və nitqin fərqli forma və xüsusiyyətləri insanların yaranışından bu günə kimi formalaşaraq müasir səviyyəyə çatmışdır. Bu gün elm və texnika inkişaf etdikcə dil və üslub, nitq mədəniyyəti də müasir tələblər çərçivəsində öz yerini tutmaqdadır.

Tarixin süzgəcindən keçərək dillər də inkişaf etmiş, mənə çalarları baxımından zənginləşmiş, həmçinin üslub çalrlarının da formalaşmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə, elm və texnikanın inkişaf edərək müasir səviyyəyə çatdığı XX əsrin ikinci yarısında dilçilik elmində “funksional üslublar anlayışı” yarandı.

Azərbaycanda Əbdülzəl Dəmmirçizadə, Ağamusa Axundov, Musa Adilov, Türkan Əfəndiyeva və digər dilçi alimlərimiz üslubiyyatın vacib məsələlərinin tədqiq etmişlər. Müasirlərimizdən Afaq Quliyeva, Dürdanə Əliyeva, Şamama Ağakışiyeva və digər dilçi alimlərimiz üslubiyyatın vacib sahələri ilə bağlı tədqiqat işlərini davam etdirirlər.

Ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra milli dilimizə dövlət qayğısı artmış, bunula da həm danışmaq, həm də bədii ədəbiyyat dili sahəsində nailiyyətlər əldə edilmişdir. Ümummilli Lider Heydər Əliyev “Azərbaycan dili bizim milli mənsubiyyətimizdir” deməklə dilimizə çox böyük dəyər vermişdir. Bu gün biz müstəqil dövlət olaraq elm adamları ilə bərabər bütövlükdə Azərbaycan xalqı olaraq dilimizi hamılıqla qorunmalıyıq. Tarix boyu xalqımız dilimizi necə qoruyub saxlayaraq bu günki nəsilərə çatdırıb bilmişlər, biz də öz növbəmizdə qlobollaşmaya istiqamətlənmiş dünyamızda gələcək nəsillər üçün dilimizi həm inkişaf etdirməli, həm də qoruyub saxlamalıyıq. Belə bir zərurət dilçi alimlərimiz qarşısında da yeni tələblər irəli sürür. Bu məqsədlə dilimizin inovativ elmi üsullarla tədqiqi və tətbiqi çox vacibdir. Burada Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları, dil və nitq anlayışlarına xüsusi önəm verilməsi məqsədəuyğun olardı. Eyni zamanda hesab edirik ki, müstəqil dövlətimizin müxtəlif sahələrində olduğu kimi hər b elminin də inkişafı ilə əlaqədar bu sahədə ədəbi dilin üslubları, dil və nitqin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri barədə məlumatlar məqsədəuyğun olardı. Yuxarıda qeyd etdiklərimizi nəzərə alaraq dil və nitq anlayışları və Azərbaycan ədəbi dilinin üslubları ilə bağlı məlumatları xatırlamaq yerinə düşərdi.

Dil və nitq anlayışı: Dil hər bir xalqın milli mənsubiyyətidir. Dil və nitq hər bir xalqın milli dəyəri və sərvətidir. Bəşəriyyətdə müxtəlif xalqlarla bağlı fərqli dillər və mədəniyyətlərin mövcudluğunun şahidləriyik. Bütün bunlar cəmiyyətlərin varlığı, onların təşəkkül və inkişafı üçün çox mühüm, vacib və zəruri olan bir vasitədir.

Öz növbəsində Azərbaycan xalqı keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə ana dilini, milli mənliliyini və xoşbəxt gələcəyə olan inamını qoruyub saxlaya bilmişdir. Bütün bunlar Azərbaycan xalqının tarixi kökünün dərinliyindən və genetik kodunun qədimliyindən xəbər verir.

Beləliklə, dil cəmiyyət tərəfindən yaradıldığından ümumxalqa məxsusdur. Dünyada baş verən daimi çəkişmələr nəticəsində asimilyasiya olmuş xalqlar mövcuddur ki, onların dili ölü dilə çevrilir.

Dil insanlar arasında anlaşma, fikir mübadiləsi, ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir. Başqa sözlə desək dil elə bir hadisədir ki, o, ümumbəşəri mənəvi qüvvəni daim hərəkətə sövq edir. Əgər dil varsa danışmaq, nitq var. Dilin nitqdən fərqli cəhəti

onun tarixən dəyişməməsi, öz fonetik tərkibini, ləksik tutumunu və qramatik quruluşunu saxlamasıdır. Buradan da dil və nitq arasında oxşar və fərqli cəhətləri müəyyən edilməkdədir.

Dil və nitq arasında oxşar və fərqli cəhətləri (müqayisəli təhlil cədvəli)[6, İR]:

- Dil həcm etbarilə nitqdən genişdir, çünki dil ümumxalqa məxsusdur;	
- Din insanlar arasında ünsiyyət vasitəsidir;	- Nitq isə ünsiyyət vasitəsinin özüdür;
- Dil ümumidir, bəşəriyyətə məxsusdur;	- Nitq isə fərdir, ayrı-ayrı adamların nitq aktlarıdır, danışığıdır, yazısıdır;
- Dil tarixdən kənardır. Dil öz maraqlarının köməyi ilə təsirlərdən və dəyişikliklərdən özünü qoruya bilir;	- Nitq isə tarxi səciyyə daşıyır. Nitq işləndiyi şəraitdən asılıdır. Həmin şəraitdəki bütün faktorların təsirinə məruz qalır;
- Dil nitqlə müqayisədə dəyişmir, sabitdir. Dil öz normaları (fonetik, ləksik, qramatik) qoruyub saxlayır;	- Nitq isə dəyişəndir;
- Dildə səhv ola bilməz;	- Nitqdə isə səhv ola bilər (dilin normalarının hesabına);
- Dil tarazlaşmış, nizamlanmış normalar sisteminə və lüğət tərkibinə daxildir;	-
- Dil ictimai hadisədir. Dil ictimai hadisədir.	- Nitq fərdi-psixi hadisədir.

Dil mədəni, əxlaqi, dini, estetik normaların saxlanılması və gələcək nəsillərə ötürülməsində yeganə olmasa da, aparıcı və əsas xüsusiyyətlərdəndir.

XX əsrin əvvəllərində görkəmli maarifpərvər, tənqidçi, Azərbaycanda ilk seminariyanın təsisçisi və yaradıcısı **Firidun bəy Köçərli** ana dilimiz haqqında yazırdı: “Hər millətin özünəməxsus ana dili var ki, onun məxsusi malıdır. Ana dili millətin mənəvi diriliyidir, həyatının mayəsi mənziləsidir. Ananın südü bədənin mayəsi olduğu kimi, ananın dili də ruhun qidasıdır. Hər kəs öz anasını və vətəni sevdiyi kimi, ana dilini də sevir. Bu, Allah-təalanın gözəl nemətlərindən birisidir, onu əziz və möhtərəm tutmaq hər kəsə borcudur”[2, s.27].

Qeyd etdiyimiz nümunələrə əsaslanaraq belə qənaətə gələ bilərik ki, dil və nitq bir-birilə vəhdət təşkil edir və ayrı-ayrılıqda mövcudluğu mümkün olmazdı.

Dil millətlərin milli varlığını təsdiq edir, nitq isə öz mənbəyini dildən alır. Dil olmasa, nitq prosesi baş verə bilməz. Nitq ətrafda baş verən hadisələri aşkar edərək

insanlara çatdırın başlıca vasitədir. Yunan filosofu Sokrat demişdir: “Ey insan danış səni tanıyım”[2, s. 28].

Dil mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Dil və mədəniyyət xalqların etnik birliyinin fərqləndirilməsində əsas ölçü vahididir[3, s.8].

Nitqin müxtəlif formaları vardır. Onlardan əsaslarına **şifahi** və **yazılı nitqi** aid etmək olar. Qeyd etdiyimiz hər iki forma insanların birbaşa ünsiyyətinə xidmət edir.

Şifahi və yazılı niq arasında oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Onları cədvəldə **müqayisili-təhlil formasında** qeyd etsək açıq şəkildə görünərdi.

Yazılı və şifahi nitqin müqayisili təhlil cədvəli [7, İR]:

Şifahi nitq	Yazılı nitq
Şifahi nitq səsli nitq olduğundan ani şəkildə söylənir və bitir.	Yazılı nitq isə müəyyən vaxt (saat, gün və ya ay, ola bilsin ki, bir neçə il ərzində düşünülərək yazı vasitəsi ilə icra edilir, yəni sonralar oxunmaq üçün yazılır və saxlanılır. (Məsələn, Firdovsi “Şahnamə” əsərinin üzərində bütün ömrü boyu işləmişdir)
Nitqin şifahi və yazılı növləri arasında əlaqə, bağlılıq vardır. Nitqin şifahi və yazılı formalarında görmə, eşitmə kimi hiss üzvləri iştirak edir.	
Şifahi nitqin əsas xüsusiyyətləri: danışılır, söylənir, dinlənir, eşidilir, qavranılır. Şifahi nitq əl-qol, bədən hərəkətləri, üz, göz, qaş, dodaq (mimika) hərəkətləri və səs ahəngi ilə müşayiət olunur. Başqa sözlə ifadə etsək, şifahi nitqdə danışan intonasiyadan, mimika və jestikulyasiyadan istifadə edir. Məsələn: „Bu kursant intizamlı olduğu kimi, həm də dərs əlaçısıdır“ cümləsini biz hiss, həyəcanla, ahəngdar səs tonu ilə səsləndirib sağ əlimizi azacıq qaldıraraq və baş barmağımızı yuxarı tutmaqla bu kursantın, başqalarından çox seçilən bir hərbiçi olmasına öz rəyimizi bildirmiş oluruz. Şifahi nitqin baş vermə səbəbi insanın beyin fəaliyyəti, düşünmə qabiliyyəti ilə idarə olunur. İntonasiyanın tərkib hissəsi olan avaz, vurğu, fasilə, temp şifahi nitqin əsas	Nitqin ikinci əsas forması yazılı nitqdır. Yazılı nitq hərflər və durğu işarələri ilə (nöqtə, vergül, nida və sual işarələri, iki nöqtə, nöqtəli vergül və s.) düzəlir. Yazılı ədəbi dil , əsasən, orfoqrafik normalar əsasında səlisləşir, rəvanlaşır. Yazılı nitqdə leksik və qrammatik normalara ciddi əməl etmə başlıca şərtidir. Yazılı nitq eramızdan əvvəl IV-III minilliklərdə şumerlərdə yaranmışdır. Yazılı nitq əlifbamızın meydana gəlməsindən sonrakı dövrə aiddir, yazı mədəniyyəti ilə bağlıdır. Nəzm və nəsr ilə yazılmış bədii əsərlər, dövlət sənədləri, dövlət başçılarının məktubları, qəzet və jurnallar, elmi və publisistik yazılar, kitablar, müxtəlif məzmunlu elan, reklam və plakatlar yazılı ədəbi dil nümunələridir. Yazılı nitqin özünəməxsus

xüsusiyyəti kimi çox əhəmiyyətlidir. Şifahi ədəbi dil orfoepik normalarla tənzimlənir. Şifahi ünsiyyətdə paralinqvistik vasitələrdən (jestlər, mimika, intonasiya, ton və nitqin tempi) istifadə olunur. (Jest latın mənşəli sözdür, “bədən hərəkəti” deməkdir). Dilin mövcudluq forması olan nitq fəaliyyəti danışma, dinləmə, yazı və oxu proseslərdən ibarətdir. Buna görə də nitq daha çox şifahi və yazılı, monoloji və dialoji, zahiri və daxili (lal) növlərinə bölünür[1, s.28].	xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır: • yazılı nitq yazılır, görmə vasitəsilə dərk edilir və oxunur;• yazılı nitqdə elmin, texnikanın və digər sahələrin terminlərinə yer verilir;• yazılı nitq ədəbi dilin əsasında yaranır və inkişaf edir;• yazılı nitqdə durğu işarələrindən istifadə olunur;• yazılı nitq istənilən bir məlumatın nəslədən-nəslə ötürülməsində körpü rolunu oynayır. Hər bir dildə, o cümlədən Azərbaycan dilində monoloji və dialoji nitqdən daha çox istifadə olunur. Monoloji nitqdə bir nəfər müəyyən bir fikri, məlumatı, ideyanı ardıcıl, rabitəli şəkildə söyləyir. Bu nitqdə ton, avaz, nitqin sürəti və s. mühüm rol oynayır[2, s.29].

Qeyd etdiklərimizdən göründüyü kimi dil və nitq mədəniyyətimizin mühümm hissəsini təşkil edir. “Müasir dilimizdə işlədiyimiz **“mədəniyyət”** termini insan mədəniyyətinin çox mühüm tərkib hissəsi kimi başa düşülür. “Mədəniyyət” sözü dilimizə ərəb dilindən keçmişdir. “Şəhər” mənasında olan “mədinə” özündəndir. “Mədəni” sözü də “şəhərli” mənasındadır”[2,s.8]

Hər b elmində ədəbi dilin üslublarından danışarkən ilk öncə ilk öncə Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları və nitq mədəniyyətinə bir qədər aydınlıq gətirilməsi məqsədəuyğun olardı.

Ümumiyyətlə **“üslub”** deyərkən hər kəs tərz, həyat təzi və yaqin ki, forma və metod, üsul kimi başa düşür. Əslində isə bu barədə elm adamları çox sayda tədqiqatlar aparmış və **“üslub”** məsələsinə dəqiq aydınlıq gətirmişlər.

“Üslub” termini ərəbcə tərz, ifadə təzi, üsul mənasındadır. Üslub danışanın (eləcə də yazanın) dil vasitələrindən, onun fonetik, leksik və qraqmaqtiq imkanlarından məqsəd və məqama uyğun istifadə edə bilməsidir[1, s.178].

Belə ki, **“üslub”** ərəb sözü olub “müəyyən bir janr üçün səciyyəvi olan dil və nitq vasitələrinin məcmu” sudur. Daha dəqiq desək, üslub danışanın (eləcə də yazanın) dil vasitələrindən, onun fonetik, leksik və qraqmatik imkanlarından **məqsəd və məqama uyğun istifadə** edə bilmə təzidir. Ümumiyyətlə, **“üslub”** dil vasitələrindən məqsədyönlü şəkildə istifadə üsuludur. Üslublar ona görə **“fuknsional”** adlanır ki, ünsiyyətdə, müəyyən bir informasiyanın oxucuya

çatdırılmasında, dinləyiciyə təsir vasitəsidir, fikrin düzgün ifadə olunmasını yerinə yetirir[2, s.247].

Tarixin müxtəlif dövrlərində elmin müxtəlif sahələrində bir-birindən ayrılması (diferensiasiyası) və yaxınlaşması (inteqrasiyası) baş vermişdir. Dilçilik elmini də milli ictimai təfəkkürün formalaşmasında mühüm rol vardır. Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında bir sıra funksional üslublar vardır ki, bu da dilçilik üzrə elm sahəsinin inkişafına təsir etmişdir.

Beləliklə, ədəbi dilin funksional üslubuna daxil olan sahələri nəzərdən keçirsək nə qədər geniş və çoxşaxəli olduğunun şahidi olarıq. Həmin sahələrə daxildir: bədii üslub, elmi üslub, publisistik üslub, məişət üslubu, rəsmi işgüzar üslub, epistoluar üslub və s.

Funksional üslublardan başqa **fərdi üslub** da vardır ki, bu da öz növbəsində ayrıca fərdin

(sənətkarın, alimin) şifahi və ya yazılı nitq xüsusiyyətinin formasıdır. **Fərdi üslub** funksional üslub çoxunda özünü göstərir. Fərdi üslubu mövcud ictimai-tarixi və siyasi şərait yaradır.

Ədəbi dilin **funksional üslubuna** daxil olan sahələrin hər birini ayrı-ayrılıqda qısa xarakterizə edərkən müəyyən edilmişdir[1.s.462-492]:

1. Bədii üslub – digər üslublardan bir çox funksional xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Onlardan – məlumat ötürmək, estetik təsir, zövq formalaşdırmaq və sair kimi keyfiyyətləri göstərmək olar. Bədii üslub özünəməxsusluğu, obrazlılığın yaradılması üçün canlılıq verən zəngin dil vasitələrindən istifadə etməkdir. Bədii üslub milli bədii təfəkkürün ifadəsi, obrazlı, emosional nitq formasıdır. Ədəbi üsluba ədəbi-bədii dil də deyilir. Bədii üslub digər funksional üslublara nisbətən daha qədimdir.

Bədii üslubun qrammatik səviyyədə göstəriciləri aşağıdakılardır:

- **İnversiya** (söz sırasının qəsdən pozulması);
- **Ellipsis** (söz və ya şəkilçilərin ixtisarı);
- **Alliterasiya** (avaz və ahəngdarlığı gücləndirmək, intonasiyanı qüvvələndirmək, əyaniliyi canlandırmaq məqsədilə misra və ya cümlələrdə eyni səs məxrəci yaxın olan samit səslərin təkrar edilməsidir. Məsələn: “Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq nər kişinin işidir” atalar sözündə təkrar olunan “y” və “ş” samitləri nitqdə **alliterasiya** yaradır);
- **Assonans** (Ardıcıl sıralanan sözlərin tərkibində eyni və yaxın saitlərin bir-birini izləməsi, təkrarı assonans adlanır. Məsələn: “Azacıq aşım, ağırılmaz başım” atalar sözündə “a” və “ı” saitlərinin təkrarı nitqdə **assonans** yaradır);
- **Təkrar** (Eyni nitq vahidinin – söz, heca, cümlə və s. Eynilə ən azı iki dəfə işlədilməsidir. Məsələn: “Ağa Kərəm, paaşa Kərəm, xan Kərəm” , “Alış Kərəm, tutuş Kərəm, yan Kərəm” və s.). [2, s. 251].

Bədii üslubun leksik və qramatik səviyyədə göstəriciləri **sinonimlər, antonimlər, frazeoloji birləşmələr**, çoxmənalı sözlər və s.-dir.

Sinonimlər – müxtəlif fonetik tərkibli sözün yaxın məna birləşməsidir. Məsələn, enmək-düşmək, enmək-düşmək və s.

Antonimlər bir-birə əks, zidd mənalı, əlamətlərə görə qarşılaşdırıla bilən sözlərə deyilir. Məsələn qış-yay, gecə-gündüz, səhər – axşam və s.

Frazeologizmlər – iki müxtəlif leksik səviyyədə, mənada olan sözün bir araya gələrək qətiləşdirilmiş birləşməsidir. Məsələn, əli açıq, əli əyri, gözü ac və s.

Bir sözün əsas mənasından əlavə müxtəlif leksik-semantik variantları cəmləşir ki, onlar **çoxmənalı** sözlərdir.

Məcəzlar – obrazlı təsvir vasitələrindən biridir, əlavə mənalarda işlənən söz və ifadələrdir (bənzətmə, metafor, metonomiya, mübaliğə, litota və s.).

Bədii dil iki üsluba bölünür:

- Nəzm və nəsr üslubları.

Nəzm üslubu: Sözlərdə müəyyən ölçülər gözlənilir, söz və ifadələrin heca tərkibi, bölgü, qafiyə, ritm, sətirdəki sözlərin mütənasib şəkildə növbələşməsi və s.

Nəsr üslubu: Nəsr üslubunda yazılan əsərlərin (hekayə, oçerk, roman və s.) dili sərbəstdir. Oradakı sətirlərin həcmi və ya xüsusiyyətləri barədə şərtlər qoyulmur.

Dramatik növ: Komediya, faciə, dram.

Ən çox işlədilən bədii təsvir vasitələri: bənzətmə, epitet, metafor, metonimiya, mübaliğə, litota, təşbeh, hiperbola, kinayə və s.

Bənzətmə - bədii əsərdə ən çox işlədilən təsvir vasitəsidir (bənzəyən, bənzədilən, bənzətmə qoşması, bənzətmə əlaməti).

Epitet – məcazi mənada işlədilən obrazlı bədii təyindir. Epitet yunanca “epitos” sözündən olub mənası “əlavə” deməkdir.

Metafor – yunanca məna köçürülməsi anlamındadır. Bir şeyə mıxsus olan əlamət və ya keyfiyyətin başqa bir əşya üzərinə köçürülməsi metafordur.

Metonimiya – sözlərin əlaqə üzrə keçməsidir, mənası, “ad dəyişmə” deməkdir.

Mübaliğə - Ərəb sözü olan mübaliğə şişirtmək, böyütmək, artırmaq, üstünlük vermək mənasını bildirir.

Litota – Bədii əsərdə mübaliğənin əksi olan vasitəsinə ədəbiyyatşünaslıqda litota deyilir. Litota yunan sözü olub mənası keçirtmək deməkdir.

Təşbeh – bir əşyanın özündən üstün, qüvvətli başqa bir əşyaya bənzədilməsidir.

Hiperbola – fikrin ifadəliliyini gücləndirmək məqsədilə qəsdən həddindən artıq şişirtməkdir.

Kinayə - sözün və ifadənin istehza məqsədilə əks mənada işlədilməsidir. İlk baxışda elə anlaşılır ki, müsbət mənada deyilir, lakin, ələ salınır, təhqir edilir.

Elmi üslub mili elmi təfəkkürün ifadəsidir. Bu üslub elmi əsərlər üslubudur. Elmi üslubun əsas cəhətləri (məntiqlilik, dəqiqlik, ardıcılıq, konkretlikdir)[5, İR].

Elmi üslubu bədii üslubdan fərqləndirən xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

1. Terminlərə geniş yer verilir;
2. Mücərrəd mənalı sözlər çox işlənir;

3. Bu üslubda fikirlər konkret, dəqiq və birmənalıdır;
 4. Mürəkkəb cümlə tipinə daha çox üstünlük verilir;
 5. Sual və əmr cümlələri demək olar ki, işlədilmir;
 6. Məsələlər səbəb və nəticə olaraq müəyyənləşdirilir, ümumiləşdirilir və nəticə çıxarılması istiqamətində izah edilir, şərh olunur və nəticə çıxarılır;
 7. İşarələrdən istifadə olunur;
 8. Elmi üslub yığcamlıq və dəqiqlik tələb edir.
- Elmi üslubun əsas vəzifələri təsvir, nəqletmək, mühakimədir.

Publisistik üslub milli ictimai tərəkürün ifadəsi, mətbuatın (qəzetin, elmi-kütləvi, ictimai-siyasi jurnalların və s.) saytların, radio və televiziyanın dilidir.

Məişət danışıq üslubu əvvəlcədən hazırlanmamış (spontan) düşünülməmiş, standartlara əməl etmədən, ünsiyyət tərəfdaşlarının birbaşa iştirakı ilə **gündəlik şifahi nitq formasıdır**[3, s.336-380].

Rəsmi işgüzar üslub[1.s.462-492]:

Rəsmi işgüzar üslub rəsmi və işgüzar sənədlərin dilidir. Bu üslubun əsas göstəricisi **fikrin standart formalarla, yığcam verilməsidir. Rəsmi-işgüzar üslub hamı üçün eynidir.** Burada **obrazlı ifadələrə, fərdi nitq xüsusiyyətlərinə rast gəlinmir.** Milli rəsmi-işgüzar üslub başqa funksional üslublara nisbətən gec formalaşmışdır. **Rəsmi üslub əsasında qurulan nitqə (yazılı nitqdə) əməli nitq, əməli yazı da deyilir.**

Vaxtilə həmin kağızlara verilən adların bir çoxu indi də dilimizdə işlənilir. Məsələn, “etimadnamə”, “etibarnamə”, “dəvətnamə”, “qəbz”, “bəraətülqövl” (protokol), “təliqə” və s.

Rəsmi işgüzar üslubun tarixi dövlətçilik, müstəqillik ənənələri ilə bağlıdır[9, İR].

Rəsmi-işgüzar üslub iki yerə ayrılır:

- Rəsmi sənədlərin dili.
- İşgüzar sənədlərin dili.

Dövlət, hökumət təşkilatlarının tərtib etdiyi və rəsmi qaydada təsdiq olunan sənədlər (məsələn, **prezidentin fərmanları, hökumət sərəncamları, nazirlərin əmrləri, konstitusiyaya və s.) rəsmi sənədlər sayılır.**

Rəsmi sənədlərin əsas xüsusiyyətləri bunlardır: dilin maksimum mükəmməlliyi, fikrin tam aydınlığı, fikrin (sözlərin) birmənalılığı, fikir dəqiqliyi, fikrin hüquqi cəhətdən əsaslılığı (əsaslandırılması), dilin yığcamlığı, ifadə düzgünlüyü[8, İR].

Dilçilik ədəbiyyatında rəsmi sənədlərin dili aşağıdakı şəkildə səciyyələnir:

- Hər bir məsələ aydın, olduqca qısa izah edilir;
- Artıq, lüzumsuz sözlərə, təkrarlara yol verilmir;
- İkimənalılığa, dolaşıqlığa yol verməmək üçün hər bir anlayışa dair dəqiq terminlər seçilir;

• Hər hansı bir sözün izahı üçün ədəbi dilin qrammatik normalarına düzgün riayət olunur;

• Ştamp xarakterli xüsusi tərkiblərdən, ifadələrdən geniş istifadə olunur.

Rəsmi elan (dərc) olunmuş hüquq norması dövlət məcburetmə xarakterini daşıyır, yəni bütün vətəndaşlar, vəzifəli şəxslər, dövlət orqanları, ictimai təşkilatlar üçün **icrası məcburidir**.

Rəsmi işgüzar ünsiyyətdə **jarqon sözlərdən istifadə etmək yolverilməzdir**.

Diplomatik işgüzar üslub beynəlxalq müqavilələrdə, konvensiyalarda, bəyannamələrdə, memorandumlarda etimadnamələrdə, şəxsi notada, şəxsi müraciətnamədə, verbal notada, yaddaş qeydlərində istifadə olunur. Bu alt üslub xüsusi beynəlxalq terminlərin (məsələn: status-kvo, persona non grata, preambula və s.) istifadəsi ilə xarakterizə olunur.

Qeyd: Status-kvo latın sözüdür, “**dəyişdir**” deməkdir. Ancaq mövcud olmuş və ya hazırda mövcud olan faktiki, yaxud hüquqi vəziyyəti qorumaq deməkdir.

Persona non grata latın mənşəli sözdür, “**istənməyən adam**” mənasını bildirir. Dövlətlərarası əlaqələrdə bir şəxsin ölkəyə girməsi və ya qalması həmin ölkənin hökuməti tərəfindən **qadağan olunan şəxs persona non grata** adlanır. Bu şəxsə **siyasi toxunulmazlıq verilir, tutula və sorğulana bilməz**.

Preambula fransız sözüdür, “**qabaqda gedən, başlanğıc, müqəddimə**” mənalarını bildirir.

Beynəlxalq müqavilə hər hansı bir mövzuda iki və ya daha çox tərəf arasında razılaşmadır.

Konversiya latın mənşəli **conventio** sözüdür, “**müqavilə, saziş**” mənasını bildirir. Hər hansı bir məsələ barədə dövlətlər arasında bağlanan müqavilə, sazişdir. Beynəlxalq hüquqi sənəddir. Onu imzalayan və ratifikasiya edən dövlətlər tərəfindən (müvafiq beynəlxalq strukturların üzvləri) icrası məcburidir.

Bəyannamə (latın dilində **declaratio**) dövlətlərin özlərinin daxili və xarici siyasətinin prinsiplərini və ya xarici məsələlərə öz mövqeyini bildirmək üçün verdiyi **birtərəfli, ikitərəfli, çoxtərəfli bəyanatdır**. İkili və çoxtərəfli bəyanatlar çox vaxt imzalanır. Lakin tərəflərin razılığı olmadan da qəbul oluna bilər. Praktikada dövlət və hökumət başçıların, xarici işlər nazirlərinin, başqa dövlət xadimlərinin beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində birgə bəyannamə ilə çıxış etmək təcrübəsi var. Həmçinin dövlət və təşkilatların tanınması bəyannamələr vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

Memorandum latın sözüdür. Hər hansı bir məsələ haqqında hökumətin fikirləri izah edilmiş diplomatik sənəddir. **Memorandum** diplomatik yazışma formalarından biridir (əhəmiyyətinə görə notadan sonradır). Əksər hallarda notanın müddəalarını əsaslandırmaq və inkişaf etdirmək məqsədi ilə ona əlavə edilir.

Memorandum şəxsən, yaxud kuryerlə göndərilir. Gerbsiz nota kağızında çap edilir. Göndərişin nömrəsi, möhürü, yeri və tarixi göstərilir. Əvvəllər memorandumu çox vaxt fransızca **deduction (nəticə)**, yaxud **expose des motifs (motivlərin qeydi)** adlandırırdılar. Mərkəzdə **memorandum** sözünün yazılması nəzərdə tutulur.

Etimadnamə - diplomatı başqa bir suveren ölkəyə səfir vəzifəsinə təyin edən formal **diplomatik məktubdur**. Etimadnamələr ənənəvi olaraq diplomatiyanın linqva frankası olan fransız dilində yazılır. Lakin göndərən ölkənin dilində də yazıla bilər.

Şəxsi nota prinsipial məsələlərlə bağlı göndərilir və ya özündə hər hansı **vacib hadisə haqqında informasiyanı ehtiva edir**. Nota onu **imzalayanın adından – birinci şəxs adından tərtib edilir və Hörmətli cənab Nazir (Səfir) müraciəti ilə başlayır**. Sonra məzmun hissəsi başlayır.

Ünvan birinci səhifənin sol aşağı küncündə yazılır. Ünvarda nota göndərilən şəxsin rəngi – dərəcəsi göstərilir.

Şəxsi müraciətnamə. Şəxsi müraciətnamələr öz formal parametrlərinə görə şəxsi notalar sırasına aid edilə bilər. Bu kateqoriyaya **dövlət başçısı, hökumət başçısı və xarici işlər nazirinin məktubları** aid edirlər.

Bəzən şəxsi müraciətnamələri birinci şəxs adından rəsmi məktub adlandırırlar.

Fərman farsca “**buyurmaq, əmr etmək**” mənasını bildirir. Vaxtilə fərman hökmdarın möhürü daşıyan yazılı əmr olmuşdur. **Fərman** rəsmi üslubun ən ciddi növlərindən biri sayılır və əsasən, **dövlət başçısı tərəfindən verilir**.

Məcəllə (latın dilində **codex**–kitab) bir və ya **bir neçə sahənin sistemləşdirilmiş normalarını özündə birləşdirən hüquqi akt**dir. Məcəllənin strukturu əsasən sahənin sistemini əks etdirir.

Konstitusiya sözünün hərfi mənası “**qurmaq, yaratmaq, əsasını qoymaq**” deməkdir. **Dövlətin ali qanunudur**. Ali hüquqi qüvvəyə malikdir. **Konstitusiya dövlətin siyasi, hüquqi və iqtisadi sistemlərinin əsasını təsbit edir. Vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını elan edir və zəmanət verir**. Konstitusiya dövlətin qanunvericilik, icra və məhkəmə orqanlarının funksiyalarını əks etdirən, cəmiyyət, şəxsiyyət və dövlət arasındakı qarşılıqlı münasibətləri müəyyən edən **ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan sənəddir**.

Əmr ərəb sözü olub, bir işin görülməsi üçün verilən **hökm və göstərişi özündə ehtiva edən sənəddir**. Yazılı sənəd kimi, əsasən, hökumət orqanlarının, idarə, müəssisə, təşkilat və s. rəhbərlərinin rəsmi sərəncamı hesab edilir. Əmrin mahiyyəti: Təbiətinə görə əmr müəyyən ictimai münasibətləri nizama salan hüquqi normalar aktıdır[1.s.336-380].

Bundan əlavə cəmiyyətlərin demək olar ki, əsas sahələrindən biri də hər b sahəsidir. Burada hər bir dövlətin özünəməxsusluğunu nəzərə almasaq ümumi olaraq

qeyd edə bilərik ki, bütövlükdə ordularda həyat tərzini mülki həyatdan fərqli olaraq hərbiçilərin gündəlik həyatı hərbi nizamnamələrlə tənzimlənir, burada əmrlərə daha çox üstünlük verilir və eyni zamanda Ali qanunverici orqan tərəfindən tənzimlənir. Gündəlik həyat tərzini hərbi nizamnamələrin tələblərini rəhbər tutaraq amiranəlik formasında həyata keçirilir. Burada saysız-hesabsız nümunələr gətirməklə biz həyat tərzinin əmrlərlə necə tənzimləndiyinin şahidi oluruq. Gün ərzində hərbi xidmətdə olanların rastlaşdığı komandalardan bəzilərini qeyd etməklə, amiranəlik və **hərb elmində ədəbi dilin üslubları, dil və nitqin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərinin**, forma və metodlarındakı fərqliliyi aydınca görə bilərik. Məsələn: Günün nizam qaydalarına əsasən şəxsi heyətə səhər təyin olunmuş vaxtda (səhər saat 06, 07 radələrində) komanda verilir “Qalx!”, “Səhər idmanına düzül!”, “Təlim nöqtələrinə addımla marş!”, “Sıra mahnısı - “Hərbə hazır ol!” – Oxu!”, “Döyüşə!” və s.... Göründüyü kimi hərbi sahəsində ədəbi üslubları, dil və nitqin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri digər üslublardan fərqlənir. “Hərbə hazır ol!” şeirindən nümunə gətirməklə bu fərqləri görə bilərik:

Bir, iki, üç, dörd. Sol, sağ, sol, sağ, Sol! Yenilməz əsgər, Hərbə hazır ol!	Vətən çərəyi Halaldır sənə. Göstər gücünü Mənfur düşməne.	Bir, iki, üç, dörd. Sol, sağ, sol, sağ, Sol! Qarşıda düşməni, Ehtiyatlı ol!
Mətin addımla, Mətin yeri sən. Əsgər dostundan Qalma geri sən.	Bir, iki, üç, dörd. Sol, sağ, sol, sağ, Sol! Şərəf yoludur, Getdiyini bu yol!... [4,s.79]	

Müqavilə hər hansı bir mövzuda iki və ya daha çox tərəf arasında razılaşmadır.

Qərar ərəb mənşəli sözdür. Bir məsələni müzakirə etdikdən sonra hamı tərəfindən çıxarılan nəticə, qətnamədir.

Sərəncam - hər hansı məsələləri həll etmək üçün, səlahiyyətli vəzifəli şəxs tərəfindən verilən göstərişləri özündə əks etdirən sənəd formasıdır.

Fərman (rus dilində prikaz) - Ali hakimiyyət orqanının - Prezidentin (vahid şəkildə) öz səlahiyyətləri daxilində qəbul etdiyi, hüquqi məzmununa görə normativ Fərman, yəni ümumi hüquqi normaları, qaydaları müəyyən edən və fərdi Fərman, yəni hüquq normasını konkret hadisəyə tətbiq edən (misal: vəzifəli şəxsi, təyin edilməsi, vətəndaşın mükafatlandırılması və s.), bütün aşağı səlahiyyətli vəzifəli şəxslər, dövlət və qeyri-dövlət qurumları və vətəndaşlar (və s. şəxslər) üçün məcburi qüvvəyə malik olan hüquqi aktdır.

Hökumət fərmanı - icra hakimiyyəti səlahiyyətləri əsasında qəbul edilmiş və bütün müddət ərzində hüquqi qüvvəyə malik olan normativ **hüquqi akt**dir. Azərbaycan Respublikasının bütün sakinlərinə şamil olunur.

Hökumət sərəncamı - əməliyyat məsələlərini həll etmək üçün hazırlanmış və hüquqi münasibətlər yaratmayan idarəetmə aktıdır.

Ərizə və ya **petisiya** (ingilis dilində **petition**) bir adamın düşüncə və şikayətlərini, ya da müəyyən bir mövzudakı istəklərini səlahiyyətli orqanlara (rəsmi orqanlara) göndərilməsini təmin edən yazıdır.

Bildiriş hər hansı bir tədbir (elmi, bədii, hadisə və s.) haqqında kollektiv və ya ictimaiyyətə əvvəlcədən verilən elan, məlumat, xəbərdarlıqdır.

İzahat - izahat ərəbcə izah sözünün cəmidir və “bir məsələni, sözü və s. ətraflı surətdə aydınlaşdırma, şərh etmə, bəyan etmə” mənasını bildirir. İzahat yazılı və şifahi, sadə və müfəssəl olur.

Tərcümeyi-hal (ingiliscə Curriculum Vital – Tərcümeyi-hal) CV-i də adlanır. CV-i qısaca olaraq tərcümeyi-haldır. CV vasitəsilə hər bir kəs özünü professional şəkildə təqdim edə bilər.

Vəkalətnamə ərəb-fars mənşəli sözdür, “**vəkillik kağızı**” deməkdir. Vəkalətnamə qiymətli bir əşyanı müəyyən təşkilatdan almaq üçün lazımi şəxsə verilən xüsusi formada tərtib edilmiş sənəddir.

Hesabat ərəb dilində **hesab sözünün cəmidir**, verilən tapşırığın yerinə yetirilməsi, **görülmüş işin nəticəsi haqqında məsul şəxsə**, kollektivə, təşkilata, ictimaiyyətə **yazılı və ya şifahi şəkildə verilən rəsmi məlumatdır**.

Töhmət ərəb dilindəndir, “**məzəmmət, danlaq**” mənalarını verir, pis əmələ görə yazılı və şifahi şəkildə məzəmmət etmək mənasında işlədilir.

Təşəkkür müəssisə rəhbərinin, idarə rəisinin əmri formasında verilir.

Təqdimat ərəb mənşəli **təqdim sözünün cəm şəklidir**, “**irəli sürülmək**”, “**irəli çəkilmək**”, “**bir nəfərin hüzuruna bir nəfəri gətirmək**”, “**bir nəfəri görüşdürmək**” mənalarını verir.

Sorğu konkret sosioloji tədqiqatlarda ən çox yayılmış və geniş istifadə olunan metodlardan biridir. Sorğu vasitəsilə tədqiqatçı fərdin keçmişdə və hal-hazırda davranış motivlərini və real hərəkətləri haqqında, onun niyyətləri və gələcək planları haqqında məlumat ala bilər.

Bülleten – [ital. bulletino – qeyd, vərəqə; lat. bulla – möhürlü sənəd]:

Elan çap olunmuş xəbərdir. Müəyyən məlumatın əvvəlcədən çatdırılması nəzərdə tutulur.

Reklam - insanların hər hansı bir məhsulu almağına, xidmətdən istifadə etməyinə və ya hər hansı bir siyasi namizədi və ya onun ideyasını dəstəkləməsinə təsir etməkdə istifadə olunan məlumatlandırma vasitəsi.

Şüar – istehsalçının korporasiya daxilindəki fəlsəfəsini və siyasətini əks etdirir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Məmmədli, N., Azərbaycan dilində İşgüzar və Akademik Kommunikasiya. Bakı- 2021, səh. 336-380; 462-496.
2. Çobanova, H.M., Azərbaycan dilində İşgüzar və Akademik Kommunikasiya. Bakı-2024, səh. 27, 28,29
3. Bəşirova, G., Nitq mədəniyyəti. Bakı-2017, səh.8.
4. Bəkirov, N.K., Alın yazısı. Bakı-2022, s.79.

İnternet resursları:

5. <https://stk.edu.az/upload/file/muasir-azerbaycan-edebi-dilinin-uslublar-sistemi-ve-mecazlar.aynure-memmedzade.pdf>
6. <https://ru.scribd.com/document/730580461/3-%C6%8Fd%C9%99bi-dilin-uslublar%C4%B1>
7. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-dili/24166/az%C9%99rbaycan-%C9%99d%C9%99bi-dilinin-%C3%BCslublari.html>
8. <https://stk.edu.az/upload/file/muasir-azerbaycan-edebi-dilinin-uslublar-sistemi-ve-mecazlar.aynure-memmedzade.pdf>
9. <https://www.youtube.com/watch?v=E1rzVnJBFik>

Новруз Бекиров

СХОДНЫЕ И РАЗЛИЧНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКА И РЕЧИ В ВОЕННОЙ НАУКЕ, СТИЛИ ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА.

РЕЗЮМЕ

Первая часть статьи отражает широкий анализ сходств и различий языка и речи. Одновременно были сделаны заметки об особенностях языка и речи в военной науке. При написании статьи использовались ссылки на историю литературного языка. Для уточнения особенностей языка и речи их сходства и различия представлены в составленной нами сравнительно-аналитической таблице. Язык указан в левой колонке таблицы, а речь — в правой, и проводится сравнение.

Кроме того, рассмотрены особенности письменной и устной речи, и составлена сравнительная таблица. Письменная речь указана в левой колонке таблицы, а устная — в правой.

Во второй части статьи большое место уделено стилям литературного языка. Здесь дано определение стиля, отмечены функции стиля и каждая из них объяснена отдельно. Функции стиля, формы и методы художественного стиля, общее описание официального делового стиля, особенности выразительности языка в военном стиле, стиль составления документов, а также краткая информация о содержании и форме.

Ключевые слова: язык, речь, стиль, сравнительный анализ, литературный язык, письменная и устная речь.

Novruz Bekirov

**SIMILAR AND DIFFERENT FEATURES OF LANGUAGE AND
SPEECH IN MILITARY SCIENCE, STYLES OF LITERARY LANGUAGE
SUMMARY**

The first part of the article reflects a broad analysis of the similar and different features of language and speech. At the same time, notes were made about the features of language and speech in military science. References were made to the history of literary language when writing the article. In order to clarify the features of language and speech, their similar and different features are shown in the comparative-analytical table compiled by us. The left column of the table shows the features of language, and the right column shows the features of speech and compares them.

In addition, the features of written and oral speech were examined, and a comparative table was compiled. The left column of the table shows the explanation of written speech, and the right column shows the explanation of oral speech.

The second part of the article devotes a lot of space to the styles of the literary language. Here, the definition of style is given, the functions of style are noted, each of them is explained separately. The functions of style, the forms and methods of the artistic style, a broad explanation of the official business style, the specific expressiveness of the language in the military style, the style in which documents are drawn up, and briefly information about the content and form are included.

Keywords: language, speech, style, comparative analysis, literary language, written and oral speech.

Rəyçi: Fil. ü. f. d. Çobanova Hüsniyyə Mədət qızı